

ARTYKUŁY

JAN MACHNIK

DWA NURTY ROZWOJU KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ W MAŁOPOLSCE

Jest rzeczą znaną, że raz przyjęte w archeologii poglądy mają często bardzo długi żywot, mimo że ich autorzy głoszą niekiedy już inne lub znacznie zmodyfikowane. Dotyczy to między innymi także niektórych zagadnień związanych z kulturą ceramiki sznurowej (KCSz) w Małopolsce, dominującą na tym obszarze (podobnie jak i gdzie indziej) u schyłku neolitu (Machnik 1979). Utrwalony, dzięki dotychczasowym pracom monograficznym i ujęciom syntetycznym, obraz tej kultury w południowo-wschodniej Polsce prezentuje się mniej więcej w sposób następujący: po stosunkowo krótkim istnieniu ogólnoeuropejskiego lub środkowoeuropejskiego horyzontu KCSz, w zachodniej części tego obszaru, na wyżynie lessowej w dorzeczu górnej Wisły powstaje lokalna jej grupa krakowsko-sandomierska, zaś na wschód od Sanu i nad górnym Dniestrem paralelnie rozwijająca się z tą pierwszą grupą lubaczowska (Machnik 1966). Od dawna wyodrębniona synkretyczna jednostka taksonomiczna, tzw. kultura złocka, zajmująca niewielki obszar na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej (Krzak 1976) została uznana za częściowo współczesną ogólnoeuropejskiemu horyzontowi KCSz — częściowo zaś za równoczesną starszej fazy, tworzącej się najwcześniej na lessach miechowskich grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz (Machnik 1966, s. 181). W tej ostatniej wyróżniono bowiem dwie fazy chronologiczne oraz mniejsze jednostki: podgrupę batowicką (pod Krakowem) i nowodaromińską (pod Opatowem) oraz tzw. typ Książnice Wielkie (Machnik 1966, s. 180 i nn.).

Podział KCSz na dwie grupy lokalne (krakowsko-sandomierską i lubaczowską) oparty został na różnicy cech, widocznych zwłaszcza w ceramice (forma, ornament, technologia) i w obrządku pogrzebowym. Jeśli bowiem w grupie krakowsko-sandomierskiej występują, podobnie jak w kulturze złockiej, wyłącznie groby płaskie, najczęściej niszowe (niekiedy wkopane w nasypy starych kurhanów), to w grupie lubaczowskiej kurhanowe. W pierwszej z tych grup dopatrzone są pewnych reminiscencji podłoża kulturowego związanego z późnym kręgiem kultury pucharów lejkowatych, w drugiej zaś kontynuacji tradycji najstarszego horyzontu KCSz (Machnik 1966, s. 185 i nn.).

Ten model taksonomicznego podziału, chronologii i rozwoju KCSz w Małopolsce, zbudowany w latach 60., wydawał się być w pełni uzasadniony jeszcze w następnym dziesięcioleciu (Kempisty 1978; Machnik 1979; 1980; 1981). Jednakże „żywiolowy” napływ nowych, znacznie lepiej datowanych niż dawniej źródeł KCSz (m.in. z Karpaczu i Grzędy Sokalskiej), jaki nastąpił po ukazaniu się jej pierwszej monografii

(Machnik 1966), a także ogromny postęp w badaniach nad osadnictwem i gospodarką neolityczną na tym terenie (Kruk 1973, 1980), umożliwił a zarazem spowodował konieczność nieco odmiennego spojrzenia na rozwój KCSz na tak bardzo przeciwieście zróżnicowanym pod względem geograficznym obszarze, jakim jest dorzecze górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru. Dano już temu wyraz w serii artykułów (m.in. Machnik, Ścibior 1991; Machnik 1992; Ścibior 1992), zaś przedstawienie całokształtu zmian kulturowych, jakie nastąpiły u schyłku neolitu i w początkach epoki brązu na tych terenach znajduje się w przygotowywanym do druku (przez piszącego te słowa) obszerniejszym ujęciu.

W niniejszym krótkim szkicu zasygnalizowane są jedynie niektóre tezy zawarte w tych pracach bez przytoczenia w nich pełniejszej argumentacji. Ograniczę się tu przede wszystkim do stwierdzenia, że podstawą rewizji niektórych poglądów są dwie ważne konstatacje. Jedna z nich dotyczy faktu występowania kurhanów o cechach obrządku pogrzebowego (m.in. symboliczne rowki dookoła jamy grobowej) i wyposażenia zmarłego — znanych dawniej jedynie z grupy lubaczowskiej — na całym obszarze występowania KCSz w Małopolsce, w tym także na lessach dorzecza górnej Wisły, a ponadto na pogórzach karpaccich (także po stronie słowackiej), w południowej części Wyżyny Lubelsko-Wołyńskiej, tzn. na Grzędzie Sokalskiej (Machnik 1992; 1992a; Koman, Machnik 1993). A zatem nie są to cechy występujące tylko na obszarze tzw. grupy lubaczowskiej¹. Druga konstatacja to stwierdzenie znacznej rozpiętości czasowej tych kurhanów, przy czym, jak się obecnie wydaje, nie dotyczy ona jedynie wyżyn lessowych lewego dorzecza górnej Wisły (Machnik, Ścibior 1991), gdzie brak, jak na razie, mogił z młodszych okresów (IIIa, IIIb) KCSz. A więc rysują się nam jakby dwie główne strefy, z których w jednej, niedużej, ograniczonej do lessów podkarpaccich i sandomiersko-opatowskich, kurhany KCSz sypane były tylko w starszych jej fazach (I, II), w drugiej zaś, znacznie rozleglejszej i geograficznie zróżnicowanej występują one w całym okresie rozwoju tej kultury, czyli aż do początków epoki brązu (Machnik 1991, s. 18). Równocześnie istnieją dane przemawiające za tym, że niektóre groby piaskie na lessach podkrakowskich, należące do grupy krakowsko-sandomierskiej, zwłaszcza te z ceramiką typu Książnice Wielkie, pochodzą jeszcze ze starej (IIB a może nawet IIA) fazy KCSz (Machnik, Ścibior 1991, s. 52, 53). Do tego samego okresu należy zapewne także część grobów kultury złockiej na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej, w wyposażeniu których występują wczesne typy amfor i pucharów KCSz, a także naczynia o cechach ceramiki kultury badeńskiej (fazy Bronocice V), oczywiście obok form typowo złockich (Krzak 1976; Machnik 1994). Nie są to jednak, jak się przypuszcza, najstarsze groby tej kultury. Mamy bowiem podstawy do przyjęcia, że jej początek przypadła na najstarszy, ogólnoeuropejski horyzont KCSz lub nawet nieznacznie go wyprzedzała (Ścibior 1992, s. 262). Ta synkretyczna jednostka (tzn. k. złocka) istniała przez jakiś czas równoległe z grupą krakowsko-sandomierską KCSz (ukształtowaną najwcześniej, jak wszystko na to wskazuje, na lessach podkrakowskich), zapewne aż do pojawienia się tej ostatniej (w jej późnej fazie — IIIb) na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej (Machnik 1966; Ścibior 1992). W okresie, kiedy obie są sobie współczesne, ma miejsce oddziaływanie tej pierwszej (k. złockiej) na drugą (istniejącą wówczas jedynie w zachodniej części Wyżyny Małopolskiej), co jest szczególnie widoczne w formach i ornamentyce niektórych naczyń z cmentarzyska grupy krakowsko-sandomierskiej w Żernikach Górnych k. Buska (Kempisty 1978, s. 58, 94, ryc. 68, 114).

Pewna zmienność cech KCSz poza wyżynami lessowymi dorzecza górnej Wisły, odczytywana dzięki układom stratygraficznym pochówków w kurhanach i datom

¹ W tej sytuacji tzw. grupę lubaczowską trzeba obecnie traktować jedynie jako kategorię roboczą, odpowiadającą stanowi źródeł wówczas, kiedy została ona wyodrębniona jako jednostka taksonomiczna (Machnik 1966).

C 14, pozwoliła na podjęcie próby wyróżnienia i tam kilku faz chronologicznych tej kultury (Svešnikov 1974; Machnik 1979a; 1981). Zaobserwowano jednakowoż uderzającą ciągłość w czasie niemal wszystkich, oczywiście tych dających się stwierdzić archeologicznie elementów kultury, od formy grobu (kurhan z rowkiem) do podstawowych typów naczyń, ich technologii² i po części ornamentacji (choć tu jest większa zmienność), których prawzorami wydają się być cechy występujące, jak już zaznaczono, w najstarszym, ogólnoeuropejskim lub środkowo-europejskim horyzoncie KCSz³. Pewnym, jak gdyby dysonansem w tej ewolucji cech jest pojawienie się na tych terenach niektórych typów naczyń zbliżonych do form grupy krakowsko-sandomierskiej (Machnik 1966, tabl. XXI-1a; XXII-2). Oddziaływanie w zakresie ceramiki możemy śledzić w odwrotnym kierunku. W niewątpliwie późnych zespołach grobowych grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz, zwłaszcza na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej występują bowiem naczynia (głównie puchary) typowe dla KCSz w dorzeczu Sanu, nad górnym Dniestrem i Bugiem (Machnik 1966, tabl. XVII-1, 2; Scibior 1992, s. 259, ryc. 2e).

Wszystko to, w powiązaniu z datami radiowęglowymi, umożliwia nie tylko dokładniejszą niż dawniej (a w każdym bądź razie lepiej uzasadnioną) wewnętrzną chronologię KCSz w Małopolsce (z uwzględnieniem również k. łockiej), ale przede wszystkim wskazuje na istnienie obok siebie dwóch odłamów KCSz, reprezentujących jakby dwa różne nurty jej rozwoju. Jeden w postaci lokalnej grupy krakowsko-sandomierskiej, w której dopatrzeć się można pewnych reminiscencji starożytnego, „nie sznurowego” podłoża kulturowego oraz drugi o cechach środkowoeuropejskich, a więc wspólnych dla większych obszarów, stanowiących czytelną kontynuację tzw. ogólnoeuropejskiego horyzontu KCSz. Istotnym w tym jest to, że oba nurty są sobie współczesne, niezależnie od tego, że na niewielkich płatach lessów małopolskich grupa krakowsko-sandomierska staje się od pewnego czasu jednostką dominującą. Biorąc zatem pod uwagę cały rozpatrywany tu obszar południowo-wschodniej Polski przyjąć trzeba synchroniczny a nie diachroniczny model rozwoju KCSz.

Dziś wydaje się już rzeczą oczywistą, że zarówno samo pojawienie się KCSz, jak też jej dwukierunkowy rozwój (obserwowany zresztą nie tylko na terenie Małopolski)⁴ stanowi odbicie określonych procesów gospodarczo-społecznych zachodzących w ciągu IV, a zwłaszcza III tysiąclecia bc na znacznej części obszaru środkowoeuropejskiego „starego osadnictwa” (Kruk 1993, s. 14). Jak wiadomo KCSz pojawia się pod koniec długiego procesu zmian w gospodarce neolitycznej, w którym bardzo ważnym etapem było rozpowszechnienie się w okresie rozwoju kultury pucharów lejkowatych (KPL) ekstensywnego systemu rolnego, opartego na regularnym stosowaniu techniki wypaleniskowej i szybkiej rotacji pól, co w połączeniu z utrzymywaniem dużych stad bydła domowego doprowadziło do poważnych „trwałych” odlesień, szczególnie na obszarach wyżynnych (Kruk 1980, 1983, s. 11). Musiało

² Wykonane w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, w ramach specjalnego programu, wszechstronne analizy ceramiki KCSz, pochodzącej z różnych części Małopolski i z różnych grup oraz faz tej kultury, wykazały zadziwiającą zbieżność mineralnej i innej domieszki w glinie naczyń znalezionych właśnie w kurhanach, bez względu na rejon tego rozległego obszaru (D. Kazimierzczuk 1993).

³ Wobec pewnej niejednoznaczności, a przez to ciągle jeszcze hipotetyczności „horyzontu ogólnoeuropejskiego”, wprowadziłem swego czasu (Machnik 1979) określenie „horyzont środkowoeuropejski” znacznie pojemniejszy co do treści (tzn. obejmujący większą liczbę cech), lecz tym samym zapewne chronologicznie bardziej długotrwały od tego pierwszego.

⁴ Podobnie dwukierunkowego rozwoju można się dopatrzeć w Czechach, w wyodrębnionych tam grupach: II (IIa i IIb) i III (M. Buchvaldek 1966a, s. 125, ryc. 21), w Szwajcarii (B. Hardmeyer 1992, s. 185), a zapewne da się go, po odpowiednich zabiegach analitycznych, zaobserwować także na niektórych terenach Niemiec (zob. m.in. Hein 1987).

wówczas gdzieś dojdzie do swoistego podziału pracy w obrębie ówczesnych społeczności rolniczych KPL (na niektórych terenach już „zbadenizowanej”), polegającego na wyodrębnianiu się niewielkich zapewne (przynajmniej na początku) grup, zajmujących się wyłącznie wypasami bydła, kóz i owiec (Kruk 1980, s. 330). Grupy te pozostające z natury rzeczy w coraz większej izolacji od swych rolniczych pobratymców, zdala od ich centralnych osiedli typu Bronocice, stały się szczególnie podatne na obce wpływy, zwłaszcza społeczności o utrwalonej już gospodarce i kulturze pasterskiej. A taką była zapewne ludność z najstarszego horyzontu KCSz (Kruk, 1973, s. 199; 1980, s. 131), której swoiste cechy w zadziwiająco krótkim czasie rozprzestrzeniają się na ogromnych przestrzeniach Europy (Buchvaldek 1966; 1986). Do dziś nie jesteśmy pewni na jakim obszarze i w ramach jakiego procesu doszło do ukształtowania się tej kultury, jakkolwiek wiemy, że jest ona odkrywana przeważnie tylko tam, gdzie istniało wcześniej osadnictwo ludności innych kultur, a zwłaszcza gdzie istniały możliwości powstania większych antropogennych przestrzeni otwartych — niekiedy potwierdzonych już badaniami paleobotanicznymi (Kruk 1980; Machnik 1990). Pojawia się więc ona (KCSz) również na lessach Wyżyny Małopolskiej, na obszarze przez setki lat gospodarczo eksploatowanych przez ludność KPL (Kruk 1973; 1980). Tu też w ramach akulturacji zostały przyjęte niektóre cechy KCSz (z pominięciem jednak zwyczaju budowy kurhanu) przez owe odizolowane i „wyemancypowane” grupy spadkobierców KPL. W ten sposób można by wytłumaczyć utworzenie się na niedużym skrawku Wyżyny lokalnej, bezkurhanowej grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz.

Inaczej musiały przebiegać procesy społeczne i kulturowe poza wyżynami lessowymi dorzecza górnej Wisły, gdzie wprawdzie również istniało wcześniej silne osadnictwo ludności KPL (Machnik 1990), lecz KCSz zachowała przez cały okres swego rozwoju środkowoeuropejski charakter, bez wyraźnych cech lokalnych.

Ludność obydwu omówionych odłamów KCSz żyła obok siebie, przez jakiś czas nawet na tym samym terytorium (tzn. na lessach podkrakowskich), zapewne w jakiejś symbiozie, opartej np. na uzupełnianiu się w zakresie gospodarczym⁵. Pociągało to za sobą wzajemne oddziaływanie o różnym natężeniu w różnych okresach czasu, z poszerzeniem być może także „przestrzeni życiowej” kosztem sąsiada. W taki sposób, chociaż nie tylko, można by tłumaczyć rozprzestrzenienie się cech grupy krakowsko-sandomierskiej w jej późnej fazie na obszar Wyżyny Sandomiersko-Opatowskiej, jak również „ingerencję” na obszarze lewego dorzecza górnej Wisły bardziej wschodnich elementów KCSz o charakterze późnośrodkowoeuropejskim.

*Institut Archeologii i Etnologii
PAN
w Krakowie*

⁵ W tym kontekście winno się także spróbować wyjaśnić przyczyny znanego faktu współwystępowania w grobach kultury złockiej, prócz przedmiotów dla niej typowych także naczyń i toporów KCSz, niczym nie różniących się od znajdujących w starych kurhanach KCSz o cechach środkowoeuropejskich (Krzak 1986; Machnik 1979). Kryją się za tym może związki międzygrupowe (np. egzogamiczne) bądź też wyraża się jakiś rodzaj podporządkowania jednej grupy ludzkiej przez drugą. Warto przy tym nadmienić, że w dwóch parzystych grobach z Złotej właśnie pochówki męskie wyposażone zostały w topory bojowe KCSz, podczas gdy kobiece w naczynia i w inne przedmioty typowo złockie (Krzak, 1961, s. 92—104).

JAN MACHNIK

TWO DEVELOPMENT TRENDS OF THE CORDED WARE CULTURE IN LITTLE POLAND

Our knowledge on Poland's Neolithic, also on the Corded Ware culture — a dominating unit at the end of this period — has considerably increased in recent years. It compels us to verify many well established concepts concerning development processes of this culture and its links with the older cultural *substratum*.

Ware culture formation on the territory in question, has been attempted in literature after 1981 (c.f. included Bibliography List). This paper focuses on some questions related to this issue and refers to arguments published in the listed literature.

First of all it discusses a question of the so-called „dual development” of the Corded Ware culture. On one hand we have local Cracow-Sandomierz group with flat graves, located on leess patches in the vicinity of Cracow and Sandomierz, on the other groups that retained rites of the Central European Horizon (e.g. mound graves-*kurgans*). The latter covered vast drainage areas of rivers: Vistula, Bug, and Dniestr. Both variants of the Corded Ware culture existed in the same time and influenced each other.

Local Cracow-Sandomierz group, which originated in the vicinity of Cracow and later expanded to the Sandomierz leess area, shows reminiscence of the Funnel Beaker culture. Contrary to this, the *Kurgan* variant of the Corded Ware culture gives evidences of genetic links with the oldest, Pan-European Horizon.

The differences in cultural aspects of the Corded Ware culture communities in Little Poland reflect probably their various socio-economic development. The growth of Cracow-Sandomierz group seems to be a result of evolution of some local agricultural groups of the Funnel Beaker culture. In a changed environmental setting caused by long lasting slash-and-burn technique (deforestation), they adopted breeding of cattle, goats and sheep as their main economic activity. In the same time they assimilated some elements of the contemporary Corded Ware culture of the Pan-European Horizon.

The place and processes leading to the origin of the *Kurgan* variant of the Corded Ware culture is an issue still open for further studies.

Translated by Jerzy Kopacz

BIBLIOGRAFIA

Buchvaldek M.

1966 *Die Schnurkeramik in Böhmen, Praha.*1986 *Kultura se šnúrovou keramikou ve střední Evropě, Acta Instituti Praehistorici Pragensis, Praehistorica, XII, Praha.*1986a *Zum gemeineuropäischen Horizont der Schnurkeramik, Praehistorische Zeitschrift, 61—2, s. 96—111.*

Hein M.

1987 *Untersuchungen zur Kultur der Schnurkeramik in Mitteldeutschland [Text], Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 50, Bonn.*

Herdmeier B.

1992 *Die Schnurkeramik in der Ostschweiz, [w:] Die Kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik — Symposium 1990 Praehistorica, XIX, Praha, s. 179—186.*

Kazimierczyk D.

- 1993 Garncarstwo kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce, maszynopis pracy magisterskiej złożony w Instytucie Archeologii UJ w Krakowie.

Kempisty A.

- 1978 *Schyłek neolitu i początki epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Koman W., Machnik J.

- 1993 *Mohyly kultúry so šnúrovou keramikou v juhozápadnej časti Wolyńskej Vyšiny, Vychodoslovenský Pravek*, IV, Košice.

Kruk J.

- 1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław.
 1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V—III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław.
 1993 *Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany środowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolicie (4800—1800 bc)*, Spraw. Arch., XLV, s. 7—17.

Krzak Z.

- 1961 *Materiały do znajomości kultury złockiej*, Wrocław.
 1976 *The Złota Culture*, Wrocław.

Machnik J.

- 1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław.
 1979 *Krąg kultury ceramiki sznurowej* [w:] *Prahistoria ziem polskich*, II, Neolit, Wrocław, s. 337—411.
 1979a *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru*, AAC, 19, s. 51—71.
 1981 *Der Stand der Erforschung der schnurkeramischen Gruppen im Gebiet der VR Polen*, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 64, s. 189—210.
 1990 *Besiedlungszonen in Südostpolen am Ende Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit*, *Godišnjak* (Sarajevo), XXVIII, s. 109—123.
 1991 *Stosunki kulturowe w Europie środkowo-wschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień)*, [w:] *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*, Lublin, s. 13—22.
 1992 *Neue Daten zur Problematik der Schnurkeramik in Südostpolen*, [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, *Schnurkeramik-Symposium 1990*, *Praehistorica*, XIX, Praha, s. 265—274.
 1994 *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramik in den Flußgebiet der oberen Weichsel, Bug und Dnestr*, *Archaeological Reports from Esbjerg Museum* [w druku].

Machnik J., Scibior J.

- 1991 *Die Chronologie der Schnurkeramik in Südostpolen*, [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, Praha — Střin 1—6. 10. 1990, *Die Chronologie der regionalen Gruppen. Zusammenfassungen*, Institut für Ur — und Frühgeschichte der Universität Freiburg i.Br., s. 45—54.

Svešnikov I. K.

- 1974 *Istorija naseleńnja Peredkarpattja i Volyni v kinci III — na počatku II tysjačolittja do našoj ery*, Kyjiv.

Scibior J.

- 1992 *Die Schnurkeramik in der Sandomierz-Opatów-Lösszone*, [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, *Schnurkeramik — Symposium 1990*, *Praehistorica*, XIX, Praha, s. 255—264.